

فرماندهی معظم کل قوا: «امروز حساس‌تر از همه مناطق مرزی کشور، منطقه مرزی جنوب و کرانه‌های طولانی و ممتد دریایی کشور عزیزمان در آن منطقه است که از لحاظ حساسیت بین‌المللی و موقعیت سوق‌الجیشی و از نظر اقتصادی و سیاسی و دیگر جنبه‌ها، برای سرنوشت کشور کمال اهمیت را دارا است.» (۱۳۶۸/۰۸/۰۹)

مقاله پژوهشی: معرفی عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی

ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس

[Dor: 20.1001.1.17351723.1400.19.73.3.4](https://doi.org/10.1001.1.17351723.1400.19.73.3.4)

رضا شاملو^۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۱۰

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۹/۰۵

چکیده

امروزه کشورهای دنیا تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیکی نسبت به اتخاذ راهبردهای مناسب در راستای منافع ملی خود اقدام نمایند. منطقه خلیج فارس و کشورهای پیرامونی آن یکی از مناطق حساس و راهبردی دنیاست که به دلیل ارزش‌های ارتباطی، ژئواکونومیک، ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. در این تحقیق سعی شده این عوامل، از دریچه عامل طبیعی ژئوپلیتیک مورد بررسی قرار گیرد. نوع این تحقیق، توسعه‌ای و شیوه گردآوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز، کتابخانه‌ای و اسنادی و میدانی است و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و موردی زمینه‌ای پس از انجام مطالعات نظری و محیط‌شناسی ژئوپلیتیک، تلاش گردیده تا این عوامل طبیعی شناسایی و نسبت به تأیید و تعیین نقش عوامل آنها (در قالب بسترهای فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) اقدام گردد. در همین رابطه پرسشنامه‌های مربوطه طراحی گردیده و بین جامعه آماری ۴۰ نفری به صورت تمام‌شمار توزیع و با استفاده از روش‌های تجزیه و تحلیل آمار توصیفی و استنباطی و نرم‌افزار SPSS به جمع‌بندی و ارزیابی سؤال‌های تحقیق پرداخته شده است. در نهایت ۲۰ عامل استخراج و معرفی گردید که «موقعیت جغرافیایی و راهبردی ج.ا.ایران» و «تسلط و واپایش (کنترل) تنگه هرمز توسط ج.ا.ایران از طریق جزایر هرمز و لارک» و «عمق راهبردی مناسب ج.ا.ایران» به عنوان مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس رتبه‌بندی گردیدند.

^۱ دکترای مدیریت راهبردی نظامی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی (نویسنده مسئول)-

واژگان کلیدی: ژئوپلیتیک، عوامل ژئوپلیتیک طبیعی، راهبرد دفاعی، خلیج فارس، ج.ا.ایران

مقدمه

امروزه کشورهای دنیا در روابط خارجی خود با توجه به منافع ملی و ارزیابی‌هایی که از قدرت‌های پیرامونی و یا رقیب خود دارند، تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیک و سایر عوامل مؤثر بر قدرت ملی نسبت به اتخاذ سیاست‌های مناسب در راستای راهبرد دفاع ملی خود اقدام می‌نمایند. در واقع، درک صحیح از نقش عوامل ژئوپلیتیک می‌تواند تأثیر فراوانی در شکل‌گیری راهبرد دفاعی یک کشور بگذارد. با توجه به اینکه بخش زیادی از منابع، ابزار و مؤلفه‌های قدرت ملی یک کشور، عوامل ژئوپلیتیک هستند، طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای هر کشور، بدون توجه به عوامل ژئوپلیتیک امکان‌پذیر نخواهد بود. (رشید، ۱۳۸۹: ۱۷)

رویکردهای نوین در روابط و تعاملات بین‌المللی بیانگر نقش‌آفرینی ویژه عواملی مانند عوامل طبیعی در سطح بین‌المللی است. عوامل و بسترهای مناسب طبیعی ژئوپلیتیک مانند موقعیت جغرافیایی، موقعیت راهبردی و ژئواستراتژیک، وسعت و شکل سرزمین، وضع توپوگرافی و... می‌تواند موجب به‌وجود آمدن ارزش‌های مشترک و همگرایی و ایجاد مناسبات دوستانه و توسعه همکاری‌های همسایگان و منطقه‌ای گردیده و کشورها می‌توانند با بسترسازی و مدیریت مناسب و به‌موقع و به‌کارگیری این مؤلفه، فرصت‌های بسیار خوبی را برای خود در آن منطقه مهیا نمایند؛ عدم بهره‌مندی از این ظرفیت‌ها نیز می‌تواند باعث واگرایی در نظام روابط و مناسبات کشورها گردد. تحقیق حاضر با هدف تبیین عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس اجرا شده و سعی دارد تا به پرسش اصلی آن یعنی «عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟» پاسخ دهد.

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

روابط ج.ا.ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس، از پیچیدگی ویژه‌ای برخوردار است. از یک سو، روابط خوب اقتصادی میان برخی از کشورهای این منطقه، پیوندهای آنها را عمیق‌تر و مناسباتشان را تقویت کرده است و از سوی دیگر، تنش میان این کشورها با ج.ا.ایران در چند دهه گذشته، با فراز و فرودهایی ادامه داشته است. روابط ج.ا.ایران با کشورهای جنوب خلیج فارس، متأثر از عوامل منطقه‌ای و مسائل مختلفی مانند عراق، لبنان، جنگ ۳۳ روزه، حمله رژیم صهیونیستی به غزه، اوپک و سیاست‌های نفتی، روند صلح اعراب و رژیم صهیونیستی، حج، نقش شیعیان، بحران بحرین و وقایع سوریه، حضور گروه‌های تروریستی تکفیری، برنامه هسته‌ای ج.ا.ایران و مسائل برجام و خریدهای تسلیحاتی کشورهای منطقه و ... بوده و واگرایی و بروز تنش‌هایی بر روابط آنها را فراهم آورده است. همچنین همه این کشورها از متحدان آمریکا در منطقه بوده و به دلیل تضاد در ساختار حکومتی خود با ج.ا.ایران و نگرانی از نفوذ ج.ا.ایران در منطقه، تهدیدی آشکار علیه ج.ا.ایران به شمار رفته و زمینه‌های واگرایی در روابط این کشورها با ج.ا.ایران همچنان وجود دارد (به‌غیر از برخی کشورهای دوست و هم‌پیمان با ایران مانند عمان و در این اواخر قطر). از دیدگاه ج.ا.ایران، خلیج فارس به‌عنوان یک عامل ژئوپلیتیک طبیعی از اهمیت زیادی برخوردار بوده و اگر به‌عنوان مبدأ تهدید نظامی قدرت‌های فرامنطقه‌ای و نظام سلطه به رهبری آمریکا مفروض و طراحی شود، در نتیجه توان دفاعی راهبردی ج.ا.ایران به این نقطه معطوف می‌گردد؛ بنابراین ج.ا.ایران می‌تواند با استفاده از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی طبیعی خلیج فارس، وزن، جایگاه و منزلت ژئوپلیتیکی خود در منطقه و جهان را نیز ارتقا دهد. از طرفی تدوین راهبرد مناسب نیز نیازمند شناخت دقیق عوامل ژئوپلیتیکی این حوزه به‌ویژه عوامل ژئوپلیتیک طبیعی و توجه به نقش و تأثیر آن در راهبرد مزبور و روابط با همسایگان و یا سایر بازیگران در نظام بین‌الملل است. با توجه به اینکه، عوامل ژئوپلیتیک طبیعی میان ج.ا.ایران و کشورهای جنوب خلیج فارس نقش اساسی و تعیین‌کننده در راهبردهای دفاعی ایران در حوزه خلیج فارس دارد، بنابراین نگرانی که وجود دارد این است که عدم توجه به عوامل ژئوپلیتیک طبیعی در حوزه خلیج فارس که به‌عنوان یک محیط

راهبردی مهم برای ج.ا.ایران در ابعاد مختلف از جمله عوامل ژئوپلیتیکی و مسائل دفاعی به‌شمار می‌رود، نبایستی مورد کم‌توجهی قرار گیرد؛ زیرا غفلت از این مهم در سطح کلان و راهبردی کشور را با مشکلاتی مواجه ساخته و موجب افزایش تنش در روابط ج.ا.ایران با همسایگان جنوبی کشور و افزایش تهدیدها علیه منافع ملی کشورمان در این حوزه می‌شود و موجب می‌گردد تا با از دست رفتن بسیاری از فرصت‌ها و افزایش تهدیدها، قدرت‌های فرامنطقه‌ای به‌ویژه آمریکا درکنار حضور بیشتر در منطقه، فرصت تحرک در خلیج فارس و همسایگان جنوبی ایران را پیدا کرده و این امر مشکلات و هزینه‌های زیادی را برای ج.ا.ایران تحمیل خواهد نمود. این موضوع مسئله‌ای از عدم وجود یک کار علمی در راستای بررسی عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس به‌صورت مدون ایجاد نموده که مبنای انجام این تحقیق است.

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

این تحقیق به این جهت از اهمیت برخوردار است که موجب کشف عوامل طبیعی و همچنین فرصت‌ها، تهدیدها، قوت‌ها و ضعف‌هایی که مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیک طبیعی خلیج فارس و مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران هستند، مورد شناسایی قرار می‌گیرند. عدم انجام آن موجب می‌شود شناخت درستی از عوامل اثرگذار ژئوپلیتیکی طبیعی بر انتخاب راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در این حوزه نداشته و موجب غافلگیری در برابر تهدیدها، ائتلاف منابع محدود، بازده نزولی و تحمل خسارت‌ها و صدمه‌ها به ج.ا.ایران در حوزه‌های دفاعی، سیاسی و اقتصادی در منطقه خواهد گردید.

۳-۱. پیشینه تحقیق

(۱) «غلامعلی رشید» (۱۳۸۶) در رساله دکتری خود با عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی ایران نسبت به عراق)» به شناسایی عوامل ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی اقدام و در پایان چنین نتیجه‌گیری نموده است که عوامل ژئوپلیتیک

موقعیت جغرافیایی، ظرفیت‌های کمی و کیفی جمعیت، نهادهای سیاسی فرهنگی و اجتماعی، دین و مذهب، ویژگی‌های نظام ج.ا.ایران بر راهبردهای دفاعی ایران تأثیر مثبت داشته و آن را تقویت کرده‌اند و عوامل ژئوپلیتیک اقلیت‌های قومی و مذهبی، اختلافات ارضی و مرزی، عوامل ساختاری در بخش دفاع (ساختار سلسله‌مراتبی طولانی و دیوان‌سالارانه (بوروکراتیک) در بخش دفاعی، شکاف میان دو بخش سیاسی و دفاعی کشور) بر راهبردهای دفاعی ایران تأثیر منفی داشته و موجب تضعیف آن شده‌اند. (رشید، ۱۳۸۶)

(۲) «علی جمالی» (۱۳۸۷) در رساله دکتری خود با عنوان «تأثیر عوامل جغرافیای طبیعی خلیج فارس بر دفاع دریایی ج.ا.ایران (با تأکید بر تهدید آمریکا)» تلاش نموده به شناسایی و تعیین عوامل جغرافیای طبیعی خلیج فارس مؤثر بر دفاع دریایی ج.ا.ایران با تکیه بر تهدید آمریکا بپردازد. در پایان نیز مطالب ارزنده‌ای در مورد عوامل جغرافیای طبیعی خلیج فارس و راهکنش‌های (تاکتیک‌ها) دفاعی ارائه نموده است. (جمالی، ۱۳۸۷)

(۳) «عبدالرضا فرجی‌راد و همکاران» (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل مؤثر ژئوپلیتیک عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی ج.ا.ایران» به بررسی عوامل ژئوپلیتیک عراق به‌ویژه منابع انسانی و ترکیب قومیتی این کشور که از اهمیت زیادی در سیاست خارجی ایران برخوردار است پرداخته‌اند. در پایان نیز چنین نتیجه‌گیری نموده‌اند که وجود منابع عظیم نفتی، چالش دسترسی به آب‌های آزاد، وجود مرزهای طبیعی و تحمیلی با همسایگان، اختلاف در استفاده از رودهای مشترک، اقوام و مذاهب مختلف در این کشور، از شاخص‌های چالشی عراق است که دارای اثر منفی بر امنیت ملی ایران است. (فرجی‌راد و همکاران، ۱۳۹۵)

۱-۴. سؤال‌های تحقیق

۱-۴-۱. سؤال اصلی

عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس

کدام‌اند؟

۱-۴-۲. سؤال‌های فرعی

- (۱) مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک طبیعی در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟
- (۲) مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک طبیعی در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

۱-۵. هدف‌های تحقیق

۱-۵-۱. هدف اصلی

تبیین و شناسایی عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس.

۱-۵-۲. هدف‌های فرعی

- (۱) شناخت مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای ژئوپلیتیک طبیعی مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس؛
- (۲) شناخت مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت ژئوپلیتیک طبیعی مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس.

۱-۶. روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ نوع، توسعه‌ای بوده و با رویکرد آمیخته و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و موردی زمینه‌ای انجام شده است. جامعه آماری این تحقیق، شامل صاحب‌نظران و خبرگان نظامی و غیرنظامی و استادان برجسته کشور در حوزه‌های دفاعی، سیاسی، روابط بین‌الملل و ژئوپلیتیک که دارای مدارک علمی دکتری و کارشناسی ارشد و حداقل سه سال سابقه خدمت در مشاغل مرتبط با موضوع پژوهش می‌باشند، انتخاب گردیده‌اند. جامعه آماری تحقیق برای پرسشنامه اول (شناسایی عوامل طبیعی ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران) که دارای ویژگی‌های گفته شده باشند ۱۲ نفر و برای

پرسشنامه دوم (تعیین عوامل طبیعی ژئوپلیتیک و تعیین نقش عوامل در بستر فرصت آفرین، تهدیدزا، ضعف و قوت) ۴۰ نفر تعیین که به صورت تمام شمار به آنان رجوع شده است. روش گردآوری اطلاعات، مطالعه کتابخانه‌ای (شامل کتاب‌ها و مقاله‌های پیرامون موضوع و فیش برداری و استناد به اسناد و مدارک موجود) و بررسی‌های میدانی شامل پرسشنامه و مصاحبه عمیق با ۵ نفر از خبرگان است. قلمرو زمانی این تحقیق از نظر بهره‌گیری و نتایج آن، می‌تواند تا افق ۱۴۰۴ قابل اتکا باشد. از نظر جغرافیایی، شامل کشورهای ج.ا.ایران، عربستان، امارات متحده عربی، قطر، عمان، کویت و بحرین است و از نظر قلمرو موضوعی تحقیق مرتبط با بحث‌هایی مانند عوامل ژئوپلیتیک و راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران با تأکید بر نقش عوامل ژئوپلیتیکی طبیعی می‌باشد.

پایایی پرسشنامه‌های این تحقیق به وسیله «آلفای کرونباخ» محاسبه شده که ضریب آن ۰/۸۷ بوده و با توجه به اینکه این ضریب بالای ۰/۷۵ می‌باشد، پس پایایی پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفته است. برای روایی آن نیز از روش «ضریب لاوشه»^۱ استفاده شده است. برای روایی محتوای پرسشنامه، ابتدا پرسشنامه بین ۱۲ نفر توزیع و چون ضریب تک تک گویه‌ها بالای ۰/۵۹ محاسبه گردید، بنابراین همه گویه‌ها مورد تأیید قرار گرفته و تمامی عوامل سؤال شده در پرسشنامه مورد تأیید جامعه خبره قرار گرفته است.

در تحلیل داده‌ها از روش آمارهای توصیفی و استنباطی و نرم افزار SPSS استفاده شده است که در پایان با استفاده از آزمون «خی دو»، تعیین سطح معناداری (ضریب اطمینان ۹۵٪ با خطای حداکثر زیر ۵٪) عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس اولویت بندی گردیده و به دنبال آن نسبت به استانداردسازی عوامل ژئوپلیتیکی و همچنین تعیین میانگین آنها اقدام و در نهایت عواملی که دارای میانگین زیر عدد شاخص مزبور بوده و از تأثیر کمتری برخوردار هستند، تعداد سه عامل حذف گردیدند.

۲. ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۲-۱. تعریف مفاهیم

۲-۱-۱. مفهوم ژئوپلیتیک

«ژئوپلیتیک» مرکب از دو واژه «ژئو» به معنای زمین و «پلیتیک» به معنای سیاست است. «کوهن» معتقد است ژئوپلیتیک «مطالعه کاربردی روابط جغرافیایی میان فضا و سیاست» است. (Cohen, 1994:17) «عزت‌سی» ژئوپلیتیک را «علم کشف روابط محیط جغرافیایی و تأثیر آن بر سرنوشت سیاسی ملل» معرفی می‌کند. (عزت‌سی، ۱۳۸۰: ۶-۵) «حافظ‌نیا»، ژئوپلیتیک را این‌گونه تعریف می‌کند: «علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آنها با یکدیگر». (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۷-۲۷)

۲-۱-۲. عوامل ژئوپلیتیکی

از جمله عوامل شناخته‌شده ژئوپلیتیکی می‌توان به موقعیت‌های راهبردی، موقعیت‌های ارتباطی، دریایی، جنبه‌های طبیعی و فیزیکی سرزمین مانند شکل، وسعت، اوضاع مکان‌نگاری (توپوگرافی) و وضعیت‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی و منابع طبیعی و کمیت و کیفیت منابع انسانی و عناصر فرهنگی و تاریخی اشاره کرد. این عوامل ژئوپلیتیکی با درجه‌های مختلف تأثیر قابل توجهی بر روند طراحی و اجرای راهبرد دارند. (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۴)

۲-۱-۳. بسترهای فرصت آفرین ژئوپلیتیکی

ویژگی‌ها، ملاحظه‌ها و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ به گونه‌ای که استفاده درست و به‌موقع از آنها موجب

تسهیل و تسریع در دستیابی به هدف‌های دفاعی در قبال آن کشور می‌شود. سیاست‌های اتخاذ شده به منظور دستیابی به هدف‌های دفاعی در این بستر نقش‌آفرینی می‌نمایند.

۴-۱-۲. بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیکی

ویژگی‌ها، ملاحظه‌ها و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و می‌تواند موجب کندی یا جلوگیری از دستیابی به هدف‌های دفاعی در قبال آن کشور شود. سیاست‌های اتخاذ شده می‌تواند شدت عوامل تهدیدزای ژئوپلیتیک را کم یا زیاد نماید. (بیک‌بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷)

۵-۱-۲. قوت ژئوپلیتیکی

ویژگی‌ها، ملاحظه‌ها و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و به‌کارگیری درست آنها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به هدف‌های دفاعی و غیردفاعی کشور می‌شود. (بیک‌بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷)

۶-۱-۲. ضعف ژئوپلیتیکی

ویژگی‌ها، ملاحظه‌ها و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و باعث کندی یا جلوگیری از دستیابی به هدف‌های دفاعی و غیردفاعی کشور می‌شود. (بیک‌بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷)

۷-۱-۲. راهبرد دفاعی

راهبرد دفاعی عبارت است از چگونگی توزیع و به‌کارگیری منابع، مقدرات و ابزارهای ملی برای تأمین هدف‌های دفاعی. (حافظ‌نیا و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۱)

۸-۱-۲. کشورهای حوزه خلیج فارس

منطقه ژئوپلیتیکی خلیج فارس، دربرگیرنده هشت کشور ایران، عربستان سعودی، عراق، کویت، امارات متحده عربی، قطر، عمان و بحرین است که هریک از آنها با در پیش گرفتن سیاست‌های مختلف درصدد کسب قدرت بیشتر، ارتقای وزن ژئوپلیتیکی

خود و اثرگذاری بیشتر در این منطقه ژئوپلیتیکی هستند. (فرجی‌راد و هاشمی، ۱۳۹۴: ۲۳۵) در این پژوهش، کشورهای حوزه خلیج فارس شامل کشورهای عربستان، امارات متحده عربی، بحرین، قطر، کویت و عمان به غیر از عراق است. (تعریف عملیاتی نگارنده، ۱۳۹۹)

۲-۲. عوامل ژئوپلیتیک طبیعی

۲-۲-۱. موقعیت جغرافیایی

موقعیت عبارت است از چگونگی قرارگرفتن یک نقطه در سطح کره زمین که خود دارای حالت عمومی یا نسبی، خصوصی و ریاضی است. «عزت‌الله عزتی» در مورد اشکال موقعیت می‌نویسد: اشکال مختلف موقعیت شامل؛ موقعیت دریایی (اعم از موقعیت ساحلی و جزیره‌ای)، موقعیت برّی یا مرکزی و موقعیت راهبردی است. (عزتی، ۱۳۸۰: ۷۸-۷۵)

۲-۲-۲. موقعیت راهبردی

تمام خاک یک کشور یا بخشی از آن، در شرایط ویژه‌ای ممکن است، اهمیت نظامی و راهبردی داشته باشد، به این معنی که از این مناطق می‌توان بر دریا و خشکی از نظر دفاعی اشراف داشت و یا به نقاط موردنظر حمله کرد. موقعیت و موضع راهبردی یکی از عوامل قدرت به‌شمار می‌آید. امروزه جغرافیدانان سیاسی، چهار موقعیت را موردتوجه قرار می‌دهند که عبارت‌اند از:

- (۱) موقعیت محوری که همان موقعیت برّی یا مرکزی است؛
- (۲) موقعیت حاشیه‌ای که همان موقعیت ساحلی است و به‌طور معمول محل برخورد است؛
- (۳) موقعیت بیرونی که منطبق با شرایط جزیره‌ای است و دارای نقش سرپل است؛
- (۴) موقعیت راهبردی که تاریخ‌ساز است. (نوذری، ۱۳۹۱: ۵۶)

۲-۲-۳. وسعت و شکل سرزمین

«دره میرحیدر» در مورد وسعت سرزمین می‌نویسد: «طبقه‌بندی کشورها از نظر وسعت به دلیل گستره بسیار وسیع آنها، چندان مفید به نظر نمی‌رسد. افزون بر این، وسعت به تنهایی و بدون توجه به جمعیت و چگونگی پراکندگی آن، موقعیت جغرافیایی و

ویژگی‌های فیزیکی سرزمین (آب‌وهوا، ناهمواری و منابع طبیعی) نمی‌تواند معیاری برای قدرت باشد. (میرحیدر، ۱۳۷۵: ۱۰۸-۱۰۲)

«عزت‌الله عزتی» در مورد شکل سرزمین، کشورها را به چند گروه تقسیم می‌کند:

- (۱) کشورهای طویل یا دراز؛
- (۲) کشورهای دایره‌ای یا مدور؛
- (۳) کشورهای دارای زائده یا دنباله‌دار؛
- (۴) کشورهای پاره‌پاره؛
- (۵) کشورهای منگنه‌ای یا محیطی.^۵ (عزتی، ۱۳۸۲: ۹۴-۹۳)

۴-۲-۲. وضع توپوگرافی

«توپوگرافی» همان شکل خارجی زمین است که شامل پدیده‌های مختلفی می‌شود؛ در این مقاله وضع ناهمواری‌ها و مرزها مورد بررسی قرار می‌گیرند.

(۱) ناهمواری‌ها: ارتفاعات، یکی دیگر از عوامل طبیعی است که تا اندازه‌ای در سرنوشت سیاسی کشورها مؤثر است. هرگاه مرزهای سیاسی یک کشور با سرحدات طبیعی به‌ویژه ارتفاعات، هماهنگ باشد، شرایط پدافندی مطلوب‌تری برای آن کشور فراهم می‌شود. (عزتی، ۱۳۸۲: ۹۴-۹۳)

(۲) مرزها: مرزهای سیاسی مهم‌ترین عامل تشخیص و جدایی یک واحد متشکل سیاسی از واحدهای دیگر است. همچنین، وجود همین خطوط است که وحدت سیاسی را در یک سرزمین که ممکن است فاقد هرگونه وحدت طبیعی و انسانی باشد، ممکن می‌سازد. چنانچه منظور از واحد سیاسی، دولت باشد، خطوطی که سرزمین یک دولت را از دولت همسایه جدا می‌سازند، به مرزهای بین‌المللی معروف‌اند. مرزهای بین‌المللی، در شکل‌دهی

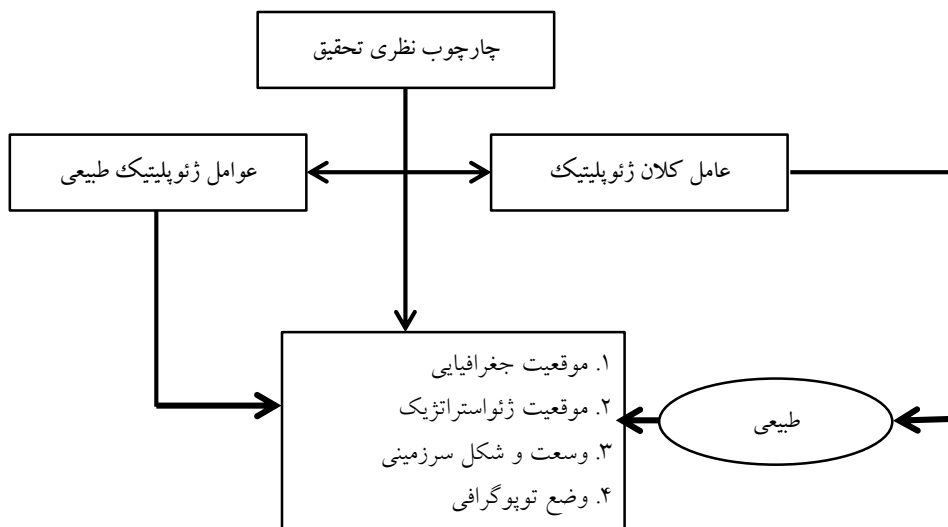
- 1Elongated
- 2Compact
- 3Ororbated
- 4Fragmented
- 5Perforated

مناسبات سیاسی و اقتصادی میان دولت‌ها نقش برجسته‌ای را به عهده دارند. (میرحیدر،

۱۳۷۵: ۱۶۶-۱۶۵)

۲-۳. چارچوب نظری

در رابطه با عوامل ژئوپلیتیک طبیعی نظریه‌های گوناگونی وجود دارد. «محمدرضا حافظ‌نیا»، «غلامعلی رشید»، «اکبر پرهیزگار» و «محمدحسین افشردی» در مقاله‌ای با عنوان «الگوی نظری طراحی راهبرد دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی»، عوامل طبیعی ژئوپلیتیک را به این شرح دسته‌بندی کرده‌اند: موقعیت راهبردی، موقعیت ارتباطی، برخورداری از موقعیت دریایی و ساحلی، وسعت و عمق راهبردی، شکل کشور، توپوگرافی کشور و منابع آب و شبکه آب‌های مرزی. (حافظ‌نیا و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۶-۷) «فضل‌الله نودری» در رساله دکتری خود با عنوان «تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبردهای دفاعی-امنیتی ج.ا.ایران» در چارچوب نظری خود به عوامل طبیعی موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی، موقعیت راهبردی و ژئواستراتژیک، وسعت و شکل سرزمین و وضع توپوگرافی اشاره دارد که مورد توجه این تحقیق نیز است؛ بنابراین چارچوب نظری تحقیق برابر شکل شماره (۱) ارائه می‌گردد:

شکل شماره (۱): چارچوب نظری تحقیق

۲-۴. محیط‌شناسی

۲-۴-۱. محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی طبیعی ج.ا.ایران

عوامل ژئوپلیتیک طبیعی ج.ا.ایران به‌طور خلاصه به شرح جدول زیر است:

جدول شماره (۱): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی ج.ا.ایران

ایران در جنوب غربی آسیا در نیمکره شمالی و بین مدار ۲۵ درجه و ۳ دقیقه تا مدار ۳۹ درجه و ۴۷ دقیقه عرضی شمالی و ۴۴ درجه و ۵ دقیقه تا ۶۳ درجه ۱۸ دقیقه طول شرقی نصف النهار گرینویچ قرار دارد. (صفوی، ۱۳۸۱: ۷). ایران از شمال به کشورهای مستقل مشترک المنافع و دریای خزر، از شرق به کشورهای افغانستان و پاکستان، از جنوب به دریای عمان و خلیج فارس و از غرب به کشورهای عراق و ترکیه محدود می‌گردد. (قنبری جهرمی، ۱۳۹۴: ۱۱۷). به طور کلی کشور ایران دارای سه امتیاز موقعیتی است: نخست: این کشور متصل به موقعیت بری اوراسیاست؛ دوم: به سبب دارا بودن سواحل طولانی در خلیج فارس و دریای عمان، موقعیت بحری دارد. سوم: به لحاظ در اختیار داشتن تنگه راهبردی هرمز، دارای موقعیت گذرگاهی است. این تنگه از شاهرگ های حیاتی اقتصاد جهان است. (صفوی، ۱۳۸۱: ۷۳)

در این باره «کالینز» یکی از متخصصان معروف علوم راهبردی می‌گوید: «تنگه هرمز ممکن است ما را در یک جنگ زودرس گرفتار کند. در صورت وقوع، عوامل مختلف جغرافیا، انرژی، اقتصاد و امنیت درهم می‌آمیزند و موقعیت حساسی را به وجود می‌آورند.» (Colins, 1997:9). ایران دارای موقعیت ژئوپلیتیکی منحصربه‌فردی است و با توجه به قرارگرفتن بین دو منطقه مهم دریای مازندران و خلیج فارس (دو حوزه بزرگ انرژی جهان)، از گذشته‌های دور به عنوان چهارراه مواصلاتی غرب به شرق و شمال به جنوب و مسیر طبیعی تجارت شرق به غرب (جاده ابریشم) مطرح بوده است. (واعظی، ۱۳۸۵: ۷)

از لحاظ ژئوپلیتیکی با توجه به اینکه آسیای جنوب غربی منطقه واسطه بین سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا است و ایران که در این منطقه واقع شده، به شدت از حوادث این سه قاره متأثر می‌باشد، بنابراین هر نوع واقعه‌ای که در این قاره‌ها به وقوع بپیوندد و یا روابط سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی بین این سه قاره به گونه‌ای بر ایران تأثیر خواهد گذاشت؛ بنابراین کشور ایران یک موقعیت مرکزی نسبت به کشورهای مجاور خود دارد. ایران از سوی جنوب یعنی خلیج فارس و دریای عمان، به دریای آزاد ارتباط پیدا می‌کند و بیش از ۸۵٪ واردات و ۹۵٪ صادرات ایران از راه خلیج فارس و دریای عمان صورت می‌گیرد و با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی (سابق) یک موقعیت برتر ژئوپلیتیکی برای ج.ا.ایران به دست آمده که ارتباطات اقتصادی آسیای مرکزی با جهان خارج از راه ایران و منطقه خلیج فارس می‌تواند برقرار شود. (قنبری جهرمی، ۱۳۹۴: ۱۱۷)

موقعیت راهبردی	<p>ایران دارای موقعیت ژئوپلیتیک منحصربه‌فردی است و با توجه به قرارگرفتن بین دو منطقه مهم دریای مازندران و خلیج فارس (دو حوزه بزرگ انرژی جهان)، از گذشته‌های دور به‌عنوان چهارراه مواصلاتی غرب به شرق و شمال به جنوب و مسیر طبیعی تجارت شرق به غرب (جاده ابریشم) مطرح بوده است. (واعظی، ۱۳۸۵: ۷) از دیدگاه راهبردی، آنچه وضع و موقعیت ایران را ممتاز می‌سازد، این حقیقت است که حساس‌ترین جزایر راهبردی در تنگه هرمز که بر راه‌های ورودی و خروجی آن اشراف دارند، در حاکمیت ایران است. بنابراین امنیت در تنگه هرمز با استفاده از موقعیت راهبردی این جزایر بهتر و مؤثرتر قابل تأمین و حفظ است؛ بنابراین، ایران بر تعدادی جزایر که از موقعیت ممتاز راهبردی در تنگه هرمز و دهانه خلیج فارس برخوردار می‌باشند، حاکمیت دارد و از آن میان، شش جزیره که زنجیره قوسی دفاعی ایران را تشکیل می‌دهند، اهمیت بیشتری دارند. این جزایر عبارت‌اند از: هرمز، لارک، قشم، هنگام، تنب بزرگ و بوموسی. (مجته‌زاده، ۱۳۸۶: ۸۷)</p>
وسعت و شکل سرزمین	<p>کشور ایران با وسعتی بیش از ۱/۶۴۸/۱۹۵ کیلومترمربع شانزدهمین کشور بزرگ جهان و سومین کشور پهناور آسیای جنوب غربی به‌شمار می‌رود. (بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۸) ج.ا.ایران دارای شکلی شبیه به متوازی‌الاضلاع ناموزون است (به‌همین دلیل دارای عمق راهبردی خوبی است) و طول یک قطر آن، از آزارات در شمال غربی کشور به خلیج گواتر در جنوب شرقی به طول ۲۲۵۰ کیلومتر و طول قطر دیگر آن از خرمشهر در ساحل خلیج فارس به سرخس در شمال شرقی ۱۴۰۰ کیلومتر است. (صفوی، ۱۳۸۱: ۸۰-۷۹)</p>
ناهمواری‌ها	<p>کشور ایران قسمت عمده‌ای از فلات ایران را شامل می‌شود که این فلات توسط حصارهای کوهستانی محصور شده است. فلات ایران از نظر توپوگرافی اشراف و تسلط کامل بر جلگه‌ها، چاله‌ها و دشت‌های پیرامون خود دارد و این بزرگترین امتیاز ژئواستراتژیکی برای این کشور به‌شمار می‌رود. (رشید، ۱۳۸۶: ۶۲)</p>

۲-۴-۲. محیط‌شناسی کشورهای جنوب خلیج فارس

عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشورهای جنوب خلیج فارس به تفکیک کشورها و به‌طور خلاصه به شرح جداول شماره (۲) تا (۷) است:

جدول شماره (۲): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشور عربستان

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک	<p>عربستان سعودی در نیمکره شمالی، در جنوب غربی آسیا بین ۱۶ درجه و ۳۰ دقیقه تا ۳۲ درجه عرض شمالی و ۳۵ تا ۵۶ درجه طول شرقی گسترده شده است. این کشور از غرب به دریای سرخ، از شمال به کویت، عراق و اردن، از شرق به خلیج فارس، قطر و امارات متحده عربی و از جنوب به کشورهای عمان و یمن محدود است. مهم‌ترین مؤلفه ژئوپلیتیکی عربستان، وجود ۲۵ درصد منابع نفت کل جهان در این کشور است؛ به‌گونه‌ای که عربستان می‌تواند روزانه ۱۲ میلیون بشکه (آمار متغیر)، نفت تولید کند. (کمالی، ۱۳۹۳: ۶۴)</p>
------------------------------	---

موقعیت راهبردی	موقعیت ممتاز عربستان سعودی و دسترسی این کشور به دریای سرخ و خلیج فارس موقعیت ژئواستراتژیکی و ژئواکونومی منحصربه‌فردی به این کشور داده است. افزون بر آن، عربستان با داشتن ذخایر نفتی جهان و با عبور لوله‌های نفت و گاز سایر کشورهای مجاور به بندرهای خود، نقش یک پل ارتباطی برای راهبرد انرژی را بازی می‌کند. (عزتی، ۱۳۷۸: ۹۹)
وسعت و شکل سرزمین	عربستان سعودی ۲۲۴۰۰۰۰ کیلومتر مربع مساحت دارد. (کمالی، ۱۳۹۳: ۶۳) شکل هندسی مرزهای این کشور به‌مثابه یک مستطیل ناموزون است. (صفوی، ۱۳۹۳: ۴۷۰)
ناهمواری‌ها	عربستان سعودی از لحاظ ناهمواری‌ها به چهار منطقه تقسیم می‌شود: (۱) ارتفاعات غربی «جبال سروات»؛ (۲) منطقه نجد؛ (۳) منطقه احساء و (۴) قلمرو کویرها. (صفوی، ۱۳۸۰: ۲۵۵)

جدول شماره (۳): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشور امارات متحده عربی

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک	کشور امارات متحده عربی در جنوب غربی آسیا در محدوده جغرافیایی بین مدار ۲۲° تا ۲۶°۳۰' عرض شمالی و بین نصف‌النهار ۵۱° تا ۵۶°۳۰' طول شرقی قرار گرفته است. از شمال به خلیج فارس و کشور ایران، از شرق به کشور عمان و دریای عمان، از جنوب و غرب به عربستان سعودی محدود می‌گردد. این کشور با داشتن ذخایر عظیم نفت و گاز و بزرگترین کارخانه تولید آلومینیوم در منطقه، برخوردار از تعداد زیادی جزایر و سواحل طولانی در خلیج فارس و با داشتن بندرهای بزرگ مجهز به سامانه‌های پیشرفته جابه‌جایی کالا و اسکله‌های بزرگ، ویژه پهلوگرفتن شناورهای غول‌پیکر از جمله ناوهای هواپیمابر، دارای اهمیت ژئوپلیتیک فراوانی است. (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۴۶) پیش‌بینی می‌شود در آینده امارات به دلیل رشد فزاینده جمعیت و کاهش منابع آب شیرین با بحران جدی امنیت غذایی شهروندانش مواجه خواهد شد. (Shahin&Salem, 2015: 1-6)
موقعیت راهبردی	قرار گرفتن این کشور در کنار تنگه راهبردی هرمز و همچنین با واقع شدن در نزدیکی سطح تماس اهداف دو قدرت بری و بحری به‌عنوان کانون بخش مرکزی ریملند، از اهمیت راهبردی فراوانی برخوردار است و به‌گونه فزاینده‌ای برای راهبرد منطقه‌ای سایر کشورها دارای اهمیت است. همچنین واقع شدن فجیره و خور فکان در سواحل دریای عمان و وجود بزرگراه ارتباطی بین آنها با سرزمین امارات و خلیج فارس بدون گذر از تنگه هرمز، از دیگر جنبه‌های اهمیت راهبردی کشور امارات است. (سازمان اطلاعات سپاه، ۱۳۹۲: ۲)
وسعت و شکل سرزمین	وسعت این کشور ۸۳۶۰۰ کیلومتر مربع است. از نظر شکل ظاهری، کشور امارات متحده عربی شبیه شکل دوزنقه است. (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۴۷)
ناهمواری‌ها	این کشور از جمله کشورهایی است که دارای سرزمینی هموار، پست و کم ارتفاع است. هرچه از غرب به سمت شرق این کشور پیش برویم، بر بلندی ارتفاعات موجود افزوده می‌شود. (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۴۷)

جدول شماره (۴): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشور عمان

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک	<p>کشور سلطنت نشین عمان در منتهی‌الیه شرق و جنوب شرقی شبه‌جزیره عربستان در محدوده جغرافیایی بین مدار ۲۰°۱۶ تا ۲۰°۲۶ عرض شمالی و بین نصف‌النهار ۵۰°۵۱ تا ۴۰°۵۹ طول شرقی قرار گرفته است. سرزمین عمان به صورت یک کمربند ساحلی بین صحرای ربع‌الخالی و دریای عرب واقع شده است. (نوذری، ۱۳۹۱:۱۳۸) عمان کشوری است که از شمال غرب با امارات متحده عربی، از غرب با عربستان سعودی و از جنوب غرب با یمن همسایه است. بخش جنوبی کشور عمان با دریای عمان ارتباط دارد. همچنین تعدادی جزیره که اگرچه مسکونی نیستند، اما اهمیت فراوانی در رابطه با دریای عمان، دریای عرب و حتی خلیج عدن دارند. این کشور دارای چند جزیره کوچک و بزرگ در دهانه تنگه هرمز و دریای عرب است که جزیره مصیره یکی از بزرگترین آنها به شمار می‌رود. جزیره مصیره از دیرباز پایگاه نظامی انگلیس بود و سپس از سوی آن کشور در اختیار آمریکا قرار گرفت. (صفوی، ۱۳۸۰:۲۶۸)</p>
موقعیت راهبردی	<p>اهمیت راهبردی عمان از سه بعد قرارگرفتن در کرانه جنوبی تنگه هرمز از راه شبه‌جزیره مسندم موقعیت ویژه این کشور در غرب اقیانوس هند و در اختیار داشتن جزایر راهبردی مانند مصیره و کوریا موریا است. شبه‌جزیره مسندم مشرف بر تنگه هرمز و خطوط کشتیرانی بین‌المللی بوده و یکی از نقاط حساس جهان به شمار می‌رود. (بوسفی، ۱۳۹۶:۶۹-۳۵)</p>
شکل و وسعت سرزمین	<p>کشور عمان با ۳۰۹/۵۰۰ کیلومترمربع وسعت شامل شبه‌جزیره مسندم و سرزمین اصلی عمان و چند جزیره کوچک است. «دره میرحیدر» کشور عمان را از نظر شکل در قالب کشورهای پاره‌پاره قلمداد می‌نماید. (نوذری، ۱۳۹۱:۱۴۱-۱۴۰)</p>
ناهمواری‌ها	<p>عمان، سرزمین نیمه‌کوهستانی و بیابانی است. رشته‌کوه‌های مهم آن، مانند جبل اخضر در شمال کشور واقع شده‌اند و بیابان‌ها بخش بزرگی از این کشور را پوشانده است. عمان دارای دو رشته‌کوه است؛ یکی کوه‌های الحجر که از شبه‌جزیره رأس‌المسندم آغاز شده و تا رأس‌الحد یعنی نوک شرقی جزیره العرب به موازات خلیج عدن امتداد دارد. (نوذری، ۱۳۹۱:۱۴۱)</p>

جدول شماره (۵): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشور قطر

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک	<p>این کشور در جنوب غربی قاره آسیا و در سواحل جنوبی خلیج فارس، بین ۲۴ درجه و ۵۰ دقیقه تا ۲۶ درجه عرض شمالی و ۵۰ درجه و ۴۵ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۴۰ دقیقه طول شرقی قرار گرفته است؛ از جنوب به خاک عربستان و امارات متحده عربی و از سه طرف دیگر به آب‌های خلیج فارس محدود می‌گردد. نزدیکترین همسایه دریایی قطر (در سمت مرزهای شمال غربی) بحرین است. کشور قطر به‌واسطه قابلیت‌های بسیاری که دارد، در سازه ژئوپلیتیک شورای همکاری خلیج فارس از قدرت ملی و وزن ژئوپلیتیکی بالایی برخوردار است. (عالی‌شاهی و همکاران، ۱۳۹۶:۵۲) درآمدهای هنگفت ناشی از صادرات قطر، بنای اصلی سیاست خارجی این کشور را شکل می‌دهد. (Dargin, 2007:136)</p>
------------------------------	---

موقعیت راهبردی	<p>قطر با موقعیت جغرافیایی مناسب خود در خلیج فارس موقعیت سوق الجیشی جالبی را دارا بوده و مانند پلسی بر سر راه شرق و غرب و شمال به جنوب خلیج فارس قرار گرفته و مالک چند جزیره اطراف خود است. موقعیت جغرافیایی این کشور و قرارگرفتن آن در قلب منطقه خلیج فارس و همسایگی با کشورهای مهم منطقه و از سوی دیگر کشف نفت و برخورداری از منابع بزرگ گاز، به لحاظ اقتصادی و سیاسی، برای قطر موقعیت ویژه راهبردی آفریده است. (رجبی و احمدزاده، ۱۳۹۷: ۷۶)</p>
سرمین و شکل	<p>مساحت قطر ۱۱۵۸۶ هزار کیلومترمربع (۱/۱۴۴ مساحت ایران) و تقریباً معادل استان قم است که در حدود ۱۶۰ کیلومتر طول و بین ۵۵ تا ۹۰ کیلومتر عرض دارد. شکل این کشور مانند زبانی است که از خشکی بیرون آمده و در داخل آب‌های دریا پیشروی کرده است. (نامی و شامی قرچهلو، ۱۳۹۰: ۹۳) تنها مرز خشکی آن از جهت جنوب با کشور عربستان سعودی است.</p>
ناهمواری‌ها	<p>قطر دارای زمینی مسطح و پوشیده و ریگزار است. با این حال، چندین تپه و ارتفاعات شنی در آن وجود دارد که ارتفاع آنها در بخش‌های شمالی و غربی کشور، به ۴۰۰ متر بالاتر از سطح دریا می‌رسد. (اصغری ثانی، ۱۳۹۲: ۴۲)</p>

جدول شماره (۶): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشور بحرین

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک	<p>بحرین در جنوب غربی آسیا، بین ۲۶ درجه شمالی و ۵۰ درجه و ۳۳ دقیقه طول شرقی واقع شده است. این کشور متشکل از مجمع‌الجزایری در آب‌های جنوب خلیج فارس است که در شرق آن قطر و در جنوب و غرب آن عربستان و در شمال آن (با فاصله زیادی) ج.ا.ایران قرار دارد. (میررضوی و احمدی لفورکی، ۱۳۸۳: ۱۷۲) از لحاظ ژئوپلیتیک، بحرین اگرچه مجمع‌الجزایری کوچک است، اما دارای موقعیتی راهبردی است. (افضلی و میرزاده کوهشاهی، ۱۳۹۳: ۸۷)</p>
موقعیت راهبردی	<p>بحرین با جمعیت یک میلیون نفری خود، کوچکترین کشور منطقه خلیج فارس است؛ اما اهمیت راهبردی آن بسیار بیشتر از مساحت و جمعیتش است. بحرین با یک پل ۲۵ کیلومتری به شرق عربستان متصل می‌شود. (زواری، ۱۳۹۰: ۴) با ایجاد این پل، ارتباط بین این کشور و عربستان تقویت شده و احداث این پل نقش مؤثری در زمینه‌های مختلف به‌ویژه سیاسی، امنیتی و اقتصادی برای بحرین ایفا کرده است. (Jareer&et.al, 2013: 17)</p>
شکل و وسعت و سرمین	<p>مساحت بحرین ۷۶۰ کیلومترمربع (صد و هفتاد و هشتمین کشور جهان) است که کوچکتر از کوچکترین استان ایران است. این کشور متشکل از ۳۵ جزیره بزرگ و کوچک در ناحیه خلیج فارس قرار گرفته است. این کشور از لحاظ شکل سرمین جزو کشورهای دراز قرار می‌گیرد. (سیف‌افجه‌ای، ۱۳۸۱: ۱۱-۳)</p>
ناهمواری‌ها	<p>این کشور دارای سرمینی پست و هموار و بدون عوارض طبیعی است و هیچگونه رودخانه دائمی و فصلی در این کشور جریان ندارد. این امر ناشی از پست و هموار بودن سطح آن و نبودن ارتفاعات و بارندگی کم است. (قنبری جهرمی، ۱۳۹۴: ۲۴۹)</p>

جدول شماره (۷): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی کشور کویت

موقعیت ژئوپلیتیک جغرافیایی و	کویت در نیمکره شمالی بین ۲۸ درجه و ۳۱ دقیقه تا ۳۰ درجه و ۵ دقیقه عرض شمالی و ۴۶ درجه و ۳۱ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی واقع شده است. این کشور در آسیای غربی و در ساحل خلیج فارس قرار دارد که از شمال و غرب به کشور عراق، از شرق به خلیج فارس و از جنوب به عربستان سعودی محدود می‌شود. کویت از یک منطقه اصلی و ۹ جزیره که بزرگترین آنها بوبیان و مشهورترین آن فیلکه است، تشکیل شده است. (محمدی و فتوحی، ۱:۱۳۹۰)
موقعیت راهبردی	موقعیت ژئوپلیتیکی کویت و واقع شدن آن در نهایی‌ترین نقطه شمال غربی خلیج فارس و قرارگرفتن این کشور میان سه قدرت بزرگ منطقه یعنی ج.ا.ایران، عربستان و عراق از لحاظ جغرافیایی اهمیت ویژه‌ای به آن بخشیده است. در میان کشورهای خلیج فارس، کویت نزدیکترین مرز آبی را با ایران دارد. (دکتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۱:۱۳۹۰)
شکل و وسعت سرزمین	کویت ۱۷۸۲۰ کیلومترمربع مساحت دارد و صد و پنجاه و دومین کشور دنیا از لحاظ مساحت است. (صفوی، ۱۳۸۷:۳۴۰) این کشور جزو کشورهای کوچک طبقه‌بندی می‌شود. (محمدی و فتوحی، ۱۱۲:۱۳۹۰)
ناهمواری‌ها	کویت سرزمینی است مسطح و بیابانی که سطح آن پوشیده از ماسه است. در کویت عوارض طبیعی چون کوه‌ها و رودها وجود ندارد. (محمدی و فتوحی، ۶:۱۳۹۰)

جدول شماره (۸): برخی از اهداف رژیم اشغالگر قدس در منطقه

ملاحظه‌ها	<p>«جان مرشایمر» خلیج فارس را در کنار آسیای شرقی و اوراسیا از جمله مناطق کلیدی جهان به شمار می‌آورد که آمریکا به منظور حفظ جایگاه استیلاجویانه (هژمونیک) خود در نظام بین‌الملل ملزم به برقراری توازن و جلوگیری از شکل‌گیری یک هژمونی منطقه‌ای در آنجا است. خلیج فارس به واسطه دو عامل انرژی و ویژگی‌های جغرافیایی ویژه از جمله مناطق راهبردی جهان است که با شدت و ضعف متفاوت مورد توجه کنشگران بین‌المللی قرار دارد. روابط کشورهای منطقه مانند امارات و بحرین با رژیم صهیونیستی در سال‌های اخیر به سمت روابط علنی و آشکار و عادی‌سازی روابط حرکت کرده و از سال ۲۰۱۵ تسریع شده است. یکی از هدف‌های رژیم صهیونیستی نفوذ و سیطره بر نقاط راهبردی منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا از جمله منطقه خلیج فارس به دلیل برخورداری این منطقه از ظرفیت‌های بالای اقتصادی و راهبردی است. تسلط بر منابع انرژی منطقه غرب آسیا از جمله منابع نفتی از هدف‌های دیگر رژیم اشغالگر قدس از گسترش مناسبات با کشورهای عربی حوزه خلیج فارس است. همچنین رژیم صهیونیستی به منطقه خلیج فارس به عنوان پلی برای صدور کالاهای خود به مناطق مختلف آسیا می‌نگرد. (گروه محققین، ۲۲۵:۱۳۹۹) رژیم اشغالگر قدس با برجسته‌سازی موقعیت محور مقاومت به رهبری ج.ا.ایران و در پیش گرفتن راهبرد ایران‌هراسی، نقش مهمی در روابط برخی کشورهای عربی با رژیم صهیونیستی و در نهایت توافق ابوظبی و تل‌آویو ایفا کرد. امارات نخستین کشور عربی است که مرز جغرافیایی با رژیم صهیونیستی ندارد، اما با این رژیم توافق صلح امضا کرد و این دستاورد مهمی برای این رژیم است. امنیت خلیج فارس با حضور بیگانگان نه تنها فراهم نمی‌شود، بلکه خود این حضور باعث ایجاد ناامنی در منطقه نیز شده و امنیت ج.ا.ایران را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.</p>
-----------	--

۳. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل آنها

۳-۱. تجزیه و تحلیل کیفی

به منظور گردآوری اطلاعات و داده‌های کیفی با ۵ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران حوزه پژوهش مصاحبه به عمل آمد. تحلیل محتوایی به دست آمده از مطالعه منابع، مدارک، نظریه‌های مرتبط و مصاحبه با صاحب‌نظران گویای این مطلب است که یکی از مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط کشورها و تدوین راهبردهای دفاعی آنها، عوامل طبیعی است. تمامی کشورها، به موجب موقعیت جغرافیایی خود به نوعی در معرض چالش با همسایگان خود قرار دارند. ج.ا.ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست، به ویژه آنکه با دارا بودن ۱۵ همسایه، سومین کشور پرهمسایه در جهان به شمار می‌رود. ایران و کشورهای نامبرده با خلیج فارس هم‌مرز هستند و هر رخدادی در خلیج فارس ناگزیر بر سرنوشت این کشورها اثرگذار بوده و مواردی مانند موقعیت جغرافیایی منطقه و نقش تنگه هرمز، از عوامل طبیعی ژئوپلیتیکی قلمداد می‌گردند که کشورهای منطقه ناگزیرند بر سر این اشتراک منافع به تفاهم برسند. جمع‌بندی عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی حوزه خلیج فارس به شرح زیر است:

- (۱) موقعیت جغرافیایی و ژئواستراتژیک ج.ا.ایران؛
- (۲) طول و نوع سواحل کشورهای حوزه خلیج فارس؛
- (۳) قرارگرفتن ایران در حدفاصل بین دو دریای مهم مازندران و خلیج فارس؛
- (۴) وسعت بیشتر کشور ایران نسبت به سایر کشورهای جنوب خلیج فارس و شکل مناسب ایران از نظر بُعد نظامی؛
- (۵) طول زیاد مرزهای خشکی و سواحل ایران نسبت به کشورهای جنوب خلیج فارس؛
- (۶) اهمیت تنگه هرمز برای کشورهای حوزه خلیج فارس به عنوان یک نقطه راهبردی در منطقه؛
- (۷) هم‌مرز بودن ایران با ۱۵ کشور؛

- (۸) عمق راهبردی مناسب ج.ا.ایران؛
- (۹) مالکیت ج.ا.ایران بر سه جزیره حساس تنب بزرگ، کوچک و بوموسی و سایر جزایر در حوزه خلیج فارس؛
- (۱۰) نظارت و واپایش (کنترل) تنگه هرمز توسط ج.ا.ایران از راه جزیره هرمز و لارک؛
- (۱۱) ارتباط ایران با حوزه‌های ژئوپلیتیکی مهم منطقه غرب آسیا؛
- (۱۲) فقدان عمق راهبردی مناسب برخی از کشورهای این حوزه مانند قطر، بحرین و کویت؛
- (۱۳) قرار گرفتن عربستان در میان دو آبراه مهم جهان (خلیج فارس و دریای سرخ)؛
- (۱۴) قرار گرفتن کشور امارات متحده عربی در کنار تنگه راهبردی هرمز؛
- (۱۵) قرار گرفتن عمان بر سر راه دریایی اروپا و آفریقا به خلیج فارس و سواحل هند و شریک ایران در واپایش (کنترل) تنگه هرمز؛
- (۱۶) تسلط امارات متحده عربی بر رأس‌المسندم؛
- (۱۷) وجود جزایر راهبردی گوناگون مانند مصیره در عمان؛
- (۱۸) موقعیت راهبردی ویژه بحرین و قطر (مانند پلی بر سر راه خاور و باختر و شمال به جنوب خلیج فارس)
- (۱۹) داشتن نزدیکترین مرز آبی کویت با ایران در میان کشورهای خلیج فارس؛
- (۲۰) اهمیت جغرافیایی کویت به دلیل قرار گرفتن در نهایی‌ترین نقطه شمال غربی خلیج فارس و جزیره بوبیان.

۲-۳. تجزیه و تحلیل کمی

۳-۲-۱. تحلیل‌های توصیفی (جمعیت شناختی)

در قسمت سؤال‌های شناختی، اطلاعات توصیفی مربوط به مشخصات جامعه نمونه شامل سه سؤال (سطح تحصیلات، سابقه خدمتی و جایگاه سازمانی) مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. فراوانی و درصد مربوط به جایگاه خدمتی پاسخ‌دهندگان نشان‌دهنده آن است که ۸۰ درصد از آنها در جایگاه سرتیپی بالاتر شاغل می‌باشند (معادل آن در سازمان‌های

کشوری (۳۲ نفر) و ۷۷/۵ درصد از جامعه نمونه، دارای تحصیلات دکتری می‌باشند (۳۱ نفر). ۹۰ درصد جامعه نمونه، دارای سن خدمتی بالاتر از ۲۶ سال هستند (۳۶ نفر). با توجه به این موارد مشخص شد جامعه نمونه از روایی مطلوبی جهت پاسخگویی به سؤال‌های مطرح شده برخوردار است.

جدول شماره (۹): تحلیل داده‌های مرتبط با شناسایی نمونه آماری

فراوانی	سطح تحصیلات	فراوانی	سابقه خدمتی	فراوانی	جایگاه سازمانی
۳۱	دکتر	۱۴	بالای ۳۰ سال	۲	سپهبدی
۹	کارشناس ارشد	۲۲	۲۶-۳۰ سال	۸	سرلشکری
		۳	۲۲-۲۶ سال	۱۸	سرتیپی
		۱	۱۸-۲۲ سال	۸	سرتیپ ۲
				۲	معاون
				۲	مدیرکل
۴۰ نفر	جمع	۴۰ نفر	جمع	۴۰ نفر	جمع

۳-۲-۲. تحلیل‌های استنباطی

۳-۲-۲-۱. تحلیل پرسشنامه اول

در پرسشنامه اول از جامعه خبره سؤال شده که به نظر جنابعالی آیا این عامل می‌تواند به‌عنوان یک عامل طبیعی ژئوپلیتیک بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس مؤثر باشد؟ حاصل پرسشنامه اول، تأیید همه ۲۰ عامل استخراج شده از ادبیات تحقیق و نظرهای خبرگان است.

۳-۲-۲-۲. تحلیل پرسشنامه دوم

برای ارزیابی و دستیابی به پاسخ سؤال اصلی تحقیق مبنی بر تبیین عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس، در قالب پرسشنامه دوم و توزیع بین ۴۰ نفر از خبرگان، با استفاده از روش‌های آماری توصیفی، استنباطی و آزمون «خی دو» به توصیف و تجزیه و تحلیل عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی

ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس پرداخته شده و به ترتیب میانگین، هریک از عوامل ارائه گردیده است. به دنبال آن نسبت به استانداردسازی و همچنین تعیین میانگین کل از بین همه عوامل و تعیین عدد شاخص اقدام گردیده و عواملی که دارای میانگین زیر شاخص مزبور هستند و از تأثیر کمتری بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران برخوردار می‌باشند، حذف گردیدند. برای پاسخ به سؤال فرعی اول (مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران) و سؤال فرعی دوم (مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران برگرفته از عوامل طبیعی ژئوپلیتیک) در ستون آخر پرسشنامه دوم از جامعه آماری درخواست گردید نسبت به تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) اقدام نمایند که برابر جدول شماره (۱۰) ارائه می‌گردد:

جدول شماره (۱۰): توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در

حوزه خلیج فارس

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک	فراوانی مشاهده شده				میانگین	مقدار شی دو مشاهده شده	سطح معناداری	نقش عامل
		خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم				
Na1	موقعیت جغرافیایی و ژئواستراتژیک ج.ا.ایران	۳۸	۲	۰	۰	۴/۹۵	۳۵/۱	۰/۰۰	قوت
Na2	تسلط و واپایش (کنترل) تنگه هرمز توسط ج.ا.ایران از راه جزیره هرمز و لارک	۳۷	۳	۰	۰	۴/۹۳	۲۸/۹	۰/۰۰	قوت
Na3	عمق راهبردی مناسب ج.ا.ایران	۳۶	۴	۰	۰	۴/۹۰	۲۵/۶	۰/۰۰	قوت
Na4	طول و نوع سواحل کشورهای حوزه خلیج فارس	۳۲	۷	۱	۰	۴/۷۸	۴۰/۵۵	۰/۰۰	فرصت
Na5	قرارگرفتن ایران در حدفاصل بین دو دریای مهم مازندران و خلیج فارس	۳۰	۶	۴	۰	۴/۶۵	۳۱/۴	۰/۰۰	قوت
Na6	مالکیت ج.ا.ایران بر سه جزیره حساس تنب بزرگ، کوچک و بوموسی	۳۰	۴	۶	۰	۴/۶۰	۳۱/۴	۰/۰۰	قوت
Na7	هم‌مرز بودن ج.ا.ایران با پانزده کشور	۲۸	۶	۶	۰	۴/۵۵	۲۴/۲	۰/۰۰	تهدید
Na8	وسعت بیشتر شکل مناسب از بُعد نظامی کشور ایران نسبت به سایر کشورهای جنوب خلیج فارس	۲۹	۲	۹	۰	۴/۵۰	۲۹/۴۵	۰/۰۰	قوت
Na9	قرارگرفتن عربستان در میان دو آبراه مهم جهان - خلیج فارس و دریای سرخ	۲۸	۳	۹	۰	۴/۴۸	۲۵/۵۵	۰/۰۰	تهدید

شماره عامل	عوامل طبیعی ژئوپلیتیک	فراوانی مشاهده شده					میانگین	مقدار خنثی و مشاهده شده	سطح معناداری	نقش عامل
		خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم				
Na10	قرار گرفتن کشور امارات متحده عربی در کنار تنگه راهبردی هرمز	۲۶	۶	۸	۰	۰	۴/۴۵	۱۸/۲	۰/۰۰	تهدید
Na11	قرار گرفتن عمان بر سر راه دریایی اروپا و آفریقا به خلیج فارس و سواحل هند و کشورهای آفریقایی	۲۷	۳	۱۰	۰	۰	۴/۴۳	۲۲/۸۵	۰/۰۰	تهدید
Na12	طول زیاد مرزهای خشکی و سواحل ایران نسبت به سایر کشورهای جنوب خلیج فارس	۲۶	۳	۱۱	۰	۰	۴/۳۸	۲۰/۴۵	۰/۰۰	قوت
Na13	اهمیت تنگه هرمز برای کشورهای حوزه خلیج فارس به عنوان یک نقطه راهبردی در منطقه	۲۵	۴	۱۱	۰	۰	۴/۳۵	۱۷/۱۵	۰/۰۰	فرصت
Na14	ارتباط ایران با حوزه‌های ژئوپلیتیکی مهم منطقه غرب آسیا	۲۵	۲	۱۳	۰	۰	۴/۳۰	۱۹/۸۵	۰/۰۰	فرصت
Na15	فقدان عمق راهبردی مناسب برخی از کشورهای این حوزه مانند قطر، بحرین و کویت	۲۵	۳	۸	۰	۴	۴/۲۳	۳۱/۴	۰/۰۰	فرصت
Na16	اهمیت جغرافیایی کویت به دلیل قرار گرفتن در نهایی ترین نقطه شمال غربی خلیج فارس و جزیره بوبیان	۲۵	۲	۸	۰	۵	۴/۱۸	۳۱/۸	۰/۰۰	فرصت
Na17	موقعیت راهبردی ویژه بحرین و قطر	۲۴	۳	۸	۰	۵	۴/۱۵	۲۷/۴۰	۰/۰۰	فرصت
Na18	داشتن نزدیکترین مرز آبی کویت با ایران در میان شش کشور شورای همکاری خلیج فارس	۲۴	۳	۶	۱	۶	۴/۰۸	۴۲/۲۵	۰/۰۰	فرصت
Na9	تسلط امارات متحده عربی بر رأس‌المسندم	۲۴	۳	۵	۲	۶	۴/۰۵	۴۱/۲۵	۰/۰۰	تهدید
Na20	وجود جزایر راهبردی گوناگون مانند مصیره در عمان	۲۳	۵	۵	۵	۲	۳/۹۸	۳۶	۰/۰۰	تهدید

جدول بالا نشان می‌دهد که پس از تجزیه و تحلیل داده‌های پرسشنامه دوم، از دید جامعه آماری عوامل Na4 و Na13 و Na14 مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و عوامل Na7 و Na9 و Na10 مهم‌ترین بسترهای تهدیدزای عامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر و نقش‌آفرین بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران بوده و معنادار شده‌اند. همچنین از دید جامعه آماری عوامل Na1 و Na2 و Na3 مهم‌ترین عوامل قوت ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر و نقش‌آفرین بر

تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران بوده و معنادار شده‌اند. پس از انجام محاسبات توزیع فراوانی و محاسبه آزمون «خی دو»، عوامل طبیعی ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در کشورهای حوزه خلیج فارس، به ترتیب میانگین به شرح جدول شماره (۱۱) اولویت‌بندی گردیدند:

جدول شماره (۱۱): عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس
بر حسب وزن و اولویت میانگین

ردیف	عوامل طبیعی	میانگین	وزن
۱	موقعیت جغرافیایی و ژئواستراتژیک ج.ا.ایران	۴/۹۵	۰/۰۵۵۶۸
۲	تسلط و واپایش (کنترل) تنگه هرمز توسط ج.ا.ایران از راه جزیره هرمز و لارک	۴/۹۳	۰/۰۵۵۴۵
۳	عمق راهبردی مناسب ج.ا.ایران	۴/۹۰	۰/۰۵۵۱۱
۴	طول و نوع سواحل کشورهای حوزه خلیج فارس	۴/۷۸	۰/۰۵۳۷۶
۵	قرار گرفتن ایران در حدفاصل بین دو دریای مهم مازندران و خلیج فارس	۴/۶۵	۰/۰۵۲۳۰
۶	مالکیت ج.ا.ایران بر سه جزیره حساس تنب بزرگ، کوچک و بوموسی	۴/۶۰	۰/۰۵۱۷۴
۷	هم‌مرز بودن ج.ا.ایران با پانزده کشور	۴/۵۵	۰/۰۵۱۱۸
۸	وسعت بیشتر شکل مناسب از بُعد نظامی کشور ایران نسبت به سایر کشورهای جنوب خلیج فارس	۴/۵۰	۰/۰۵۰۶۱
۹	قرار گرفتن عربستان در میان دو آبراه مهم جهان - خلیج فارس و دریای سرخ	۴/۴۸	۰/۰۵۰۳۹
۱۰	قرار گرفتن کشور امارات متحده عربی در کنار تنگه راهبردی هرمز	۴/۴۵	۰/۰۵۰۰۵
۱۱	قرار گرفتن عمان بر سر راه دریایی اروپا و آفریقا به خلیج فارس و سواحل هند و کشورهای آفریقایی	۴/۴۳	۰/۰۴۹۸۳
۱۲	طول زیاد مرزهای خشکی و سواحل ایران نسبت به سایر کشورهای جنوب خلیج فارس	۴/۳۸	۰/۰۴۹۲۶
۱۳	اهمیت تنگه هرمز برای کشورهای حوزه خلیج فارس به عنوان یک نقطه راهبردی در منطقه	۴/۳۵	۰/۰۴۸۹۳
۱۴	ارتباط ایران با حوزه‌های ژئوپلیتیکی مهم منطقه غرب آسیا	۴/۳۰	۰/۰۴۸۳۶
۱۵	فقدان عمق راهبردی مناسب برخی از کشورهای این حوزه مانند قطر، بحرین و کویت	۴/۲۳	۰/۰۴۷۵۸
۱۶	اهمیت جغرافیایی کویت به دلیل قرار گرفتن در نهایی ترین نقطه شمال غربی خلیج فارس و جزیره بوبیان	۴/۱۸	۰/۰۴۷۰۱
۱۷	موقعیت راهبردی ویژه بحرین و قطر	۴/۱۵	۰/۰۴۶۶۸
۱۸	داشتن نزدیکترین مرز آبی کویت با ایران در میان شش کشور شورای همکاری خلیج فارس	۴/۰۸	۰/۰۴۵۸۹
۱۹	تسلط امارات متحده عربی بر رأس‌المسندم	۴/۰۳	۰/۰۴۵۳۳
۲۰	وجود جزایر راهبردی گوناگون مانند مصیره در عمان	۳/۹۸	۰/۰۴۴۷۶
	جمع	۸۸/۹	۱

پس از این مرحله نسبت به تعیین میانگین کل از بین میانگین همه عوامل و تعیین عدد شاخص که از رابطه زیر به دست آمده اقدام گردیده است. برای به دست آوردن عدد شاخص در این تحقیق از رابطه زیر استفاده شده است:

$$\mu = \text{عدد شاخص}$$

میانگین کل میانگین‌های عوامل $M = M -$

پایین‌ترین میانگین عامل $MIN =$ بالاترین میانگین عامل $MAX =$

$$\mu = \frac{MAX - MIN}{3} = \frac{4/44 - 3/98}{3} = 4/12$$

بعد از آن، همه عوامل ژئوپلیتیکی که دارای میانگین بالای عدد شاخص بودند (۱۷ عامل) در قالب عوامل طبیعی ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس مشخص گردیده است.

۴. نتیجه‌گیری

۴-۱. جمع‌بندی

در پاسخ به سؤال اصلی تحقیق باید اشاره کرد که با توجه به مطالعات نظری، محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی و همچنین با توجه به یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل انجام شده به شرح موارد پیش‌گفته، عوامل ژئوپلیتیک طبیعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس در قالب ۱۷ عامل ژئوپلیتیکی است، به گونه‌ای که «موقعیت جغرافیایی و ژئواستراتژیک ج.ا.ایران»، «تسلط و واپایش (کنترل) تنگه هرمز توسط ج.ا.ایران از راه جزیره هرمز و لارک» و «عمق راهبردی مناسب ج.ا.ایران» دارای بیشتر میزان تأثیر و عوامل «فقدان عمق راهبردی مناسب برخی از کشورهای این حوزه مانند قطر، بحرین و کویت»، «اهمیت جغرافیایی کویت به دلیل قرارگرفتن در نهایی‌ترین نقطه شمال‌غربی خلیج فارس و جزیره بوبیان» و «موقعیت راهبردی ویژه بحرین و قطر» دارای کمترین تأثیر بر راهبردهای دفاعی کشور در این حوزه است.

در پاسخ به سؤال فرعی اول تحقیق باید اشاره کرد که «طول و نوع سواحل کشورهای حوزه خلیج فارس»، «اهمیت تنگه هرمز برای کشورهای حوزه خلیج فارس به عنوان یک نقطه راهبردی در منطقه» و «ارتباط ایران با حوزه‌های ژئوپلیتیکی مهم منطقه غرب آسیا» به عنوان مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و «هم‌مرز بودن ایران با ۱۵ کشور»، «قرار گرفتن عربستان در میان دو آبراه مهم جهان یعنی خلیج فارس و دریای سرخ» و «قرار گرفتن کشور امارات متحده عربی در کنار تنگه راهبردی هرمز» به عنوان مهم‌ترین بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک طبیعی مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس به شمار می‌روند.

در پاسخ به سؤال فرعی دوم تحقیق باید اشاره کرد که «موقعیت جغرافیایی و ژئواستراتژیک ج.ا.ایران»، «تسلط و واپایش (کنترل) بر تنگه هرمز توسط ج.ا.ایران از راه جزیره هرمز و لارک»، «عمق راهبردی مناسب ج.ا.ایران» و «قرار گرفتن ایران در حدفاصل بین دو دریای مهم مازندران و خلیج فارس» به عنوان مهم‌ترین عوامل قوت مرتبط با راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک طبیعی در حوزه خلیج فارس به شمار رفته و هیچگونه عامل وضعی در این زمینه شناسایی نشد.

۲-۴. پیشنهادها

- (۱) ج.ا.ایران با انجام اقدام‌های لازم و بهره‌مندی از مواهب طبیعی جنوب کشور (تنگه هرمز و سواحل خلیج همیشه فارس)، نسبت به ارتقای وزن ژئوپلیتیکی خود در منطقه جهت حفظ منافع و هدف‌های ملی خود اقدام نماید.
- (۲) به طراحان دفاعی کشور یا سایر پژوهشگرانی که در آینده قصد تدوین راهبردهای دفاعی کشور در حوزه خلیج فارس را دارند پیشنهاد می‌شود عوامل ژئوپلیتیک طبیعی خلیج فارس را به صورت ویژه مورد توجه قرار داده و به منظور جلوگیری از اتلاف زمان و عدم تکرار مسیر پیموده شده از نتایج به دست آمده در این تحقیق استفاده نمایند.

(۳) ج.ا.ایران می‌تواند با بهره‌مندی از عوامل ژئوپلیتیک طبیعی حوزه خلیج فارس، به کاهش تنش در منطقه و برقراری روابط دوستانه و فضای اعتمادساز در روابط با این دولت‌ها اقدام نماید که اعتماد میان دولت‌ها می‌تواند به درک اشتراکات منافع و خطر تهدیدهای مشترک منجر شود و این درک به نوبه خود می‌تواند زمینه‌ساز پیمان دسته‌جمعی باشد.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. اصغری ثانی، حسین (۱۳۹۲)، *ارزیابی قدرت نرم قطر: کتاب آبی*، تهران: مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار.
۲. افضل‌ی، رسول، میرزاده کوهشاهی، هدی، (۱۳۹۳) پیامدهای راهبردی تغییر رژیم و برقراری دموکراسی در بحرین، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، سال ۱۶، شماره اول.
۳. بختیاری، محمد، (۱۳۸۵) *جغرافیای نظامی ایران*، تهران: انتشارات آجا.
۴. بیگ‌بیلندی، علی‌اصغر، (۱۳۹۵) *رساله دکتری: تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۵. جمالی، علی، (۱۳۸۷) *رساله دکتری: تأثیر عوامل جغرافیای طبیعی خلیج فارس بر دفاع دریایی جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر تهدید آمریکا)*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۶. حافظ‌نیا، محمدرضا، رشید، غلامعلی، پرهیزکار، اکبر، افشردی، محمدحسین، (۱۳۸۶) الگوی نظری طراحی راهبرد دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی، *فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک*، سال سوم، شماره دوم.
۷. حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۹۰)، *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، مشهد: انتشارات پاپلی.
۸. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، (۱۳۹۰) *کتاب سبز کویت*، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
۹. رجبی، سعید، احمدزاده، ایرج، (۱۳۹۷) تبیین ژئوپلیتیک الگوی رقابتی روابط ایران و قطر، *فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی*، دوره ۱، شماره ۳.
۱۰. رشید، غلامعلی، (۱۳۸۶)، *رساله دکتری: نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی: ایران نسبت به عراق)*، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۱۱. رشید، غلامعلی، (۱۳۸۹) *جزوه درسی ژئوپلیتیک*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۱۲. زواری، عبدالحمید، (۱۳۹۰) *جایگاه انقلاب بحرین در معادلات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای*، قابل دسترسی در: http://www.irrt.ir/articles/regional_studies/post
۱۳. سازمان اطلاعات سپاه، (۱۳۹۲) *کتاب پایه امارات متحده عربی*، تهران: ستاد کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی
۱۴. سیف‌افجه‌ای، معصومه، (۱۳۸۱) *کتاب سبز بحرین*، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
۱۵. صفوی، سیدیحیی، (۱۳۸۰) *مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران*، جلد دوم، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

۱۶. صفوی، سیدیحیی، (۱۳۸۱) *مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران*، جلد سوم، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۱۷. صفوی، سیدیحیی، (۱۳۸۷) *وحدت جهان اسلام چشم‌انداز آینده*، تهران: نشر شکیب.
۱۸. صفوی، سیدیحیی، (۱۳۹۳) *جهان اسلام، شمال آفریقا و جنوب غرب آسیا*، تهران: امیرکبیر.
۱۹. فرجی‌راد، عبدالرضا، هاشمی، سیدمصطفی، (۱۳۹۴) نقش نظام‌های سیاسی نامتجانس حوزه خلیج فارس در بی‌ثبات‌سازی امنیت منطقه، *فصلنامه مجلس و راهبرد*، سال بیست و دوم، شماره ۸۲.
۲۰. فرجی‌راد، عبدالرضا، حیات‌مقدم، امیر، سرور، رحیم، (۱۳۹۵) عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی مؤثر بر راهبرد دفاعی امنیتی جمهوری اسلامی ایران، در مقابل تهدیدهای فرامنطقه‌ای از مبدأ سرزمینی عراق، *فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، سال هفتم، شماره ۲۶.
۲۱. قنبری جهرمی، حسین، (۱۳۹۴) *رساله دکتری: تدوین راهبردهای دفاع از جزایر ج.ا.ایران در خلیج فارس متناسب با تهدیدات ناهم‌تراز*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۲۲. کمالی، رضا، (۱۳۹۳) *رساله دکتری: تأثیر عوامل ژئوپلیتیک عربستان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۲۳. گروه محققین، (۱۳۹۹) *مطالعه گروهی: شناخت بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام در منطقه غرب آسیا و تأثیر آن بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران*، (مطالعات گروهی دانشجویان دوره دوم پژوهش محور علوم دفاعی راهبردی)، تهران: دانشکده دفاع ملی، دانشگاه عالی دفاع ملی.
۲۴. عالی‌شاهی، عبدالرضا، مسعودنیا، حسین، فروزان، یونس، (۱۳۹۶) بررسی روابط سیاسی قطر و عربستان سعودی؛ از تبیین همگرایی تا گسست سیاسی (از بیداری اسلامی تا بحران قطع روابط سیاسی در ژوئن ۲۰۱۷)، *فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، دوره ۷، شماره ۲۴.
۲۵. عزتی، عزت‌الله، (۱۳۷۸) *جغرافیای سیاسی جهان اسلام*، قم: واحد تدوین کتب درسی.
۲۶. عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۰) *ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم*، تهران: سمت.
۲۷. عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۲) *ژئوپلیتیک*، تهران: سمت.
۲۸. محمدی، شکرالله، فتوحی، جمیله، (۱۳۹۰) *جغرافیای کشورهای جهان؛ کویت*، تهران: سازمان جغرافیایی.
۲۹. مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۸۶) *کشورها و مرزها در منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی نوری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
۳۰. میرحیدر، دزه، (۱۳۷۵) *میانی جغرافیای سیاسی*، تهران: سمت.
۳۱. میرزوی، فیروزه، احمدی لغورکی، بهزاد، (۱۳۸۳) *راهنمای منطقه و کشورهای حوزه خلیج فارس*، تهران: مؤسسه فرهنگی و مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
۳۲. نامی، محمدحسین، شامی قرچه‌لو، ابوالفضل، (۱۳۹۰) *بحرین*، تهران: مرکز آموزشی پژوهشی شهیدصیاد شیرازی.

۳۳. نوذری، فضل‌الله، (۱۳۹۱) رساله دکتری: تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی امنیتی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
۳۴. واعظی، محمود، (۱۳۸۵) تحولات سازمان شانگهای و عضویت ایران، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، دوره چهارم، شماره ۵۳.
۳۵. یوسفی، غلامحسین، (۱۳۹۶) ایران- عمان؛ اندازه مناسبات، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال هجدهم، شماره ۳، پیاپی ۷۱.

ب. منابع انگلیسی

1. Cohen, saul.b. (1994) *geopolitics in the new world era*.chapter 2 form reordering the world,edited by: George j.demko & William B.world.usa: westviwe press.
2. Colins gray, (1997) *The Geopolitics of Nuclearera*, New york.
3. Shahin, Suzan M. Salem, Mohammed A. (2015) The Challenges of Water Scarcity and the Future of Food Security in the United Arab Emirates (UAE), *Natural Resources and Conservation*, Vol. 3, No.1.
4. Dargin, Justin, (2007), Qatar Natural Gas: The Foreign-Policy Driver, *Middle East Policy*, Vol. XIV, No. 3.
5. Jareer, Elass. Amy Myers Jaffe. Keily Miller, (2013), *The Gulf Cooperation Council Natural Gas Conundrum, Geopolitics Drive Shortages amid Plenty*, Baker III Institute for Public Policyrice University, London.